

E. Vanhaute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen* (Brussel: VUBpress, 1992, 423 blz., f55,-, Bf995,-, ISBN 90 5487 019 2).

Bij een studie die de 'lange negentiende eeuw' (1755-1910) bestrijkt, wordt de onderzoeker — als het goed is—gedwongen zich te bezinnen op globale noties als 'modernisering'. Zo een vage typering van de economische, sociale, politieke en culturele transformatieprocessen die kenmerkend zijn voor deze periode, werkt immers eerder verhullend dan verhelderend. Vanhaute expliciteert dan ook meteen dat hij geen gebruik wenst te maken van ideaaltypen als 'agrarische' versus 'industriële' samenlevingen. Die indeling zou zijn analyse maar belemmeren. Als de historiografie van de afgelopen decennia iets duidelijk heeft gemaakt, dan is het wel dat zowel de agrarische als de industriële maatschappij vele verschijningsvormen kent en de overgangprocessen tussen beide bij gevolg ook vele gedaanten kunnen aannemen.

De auteur maakt nog twee andere keuzes vooraf. Hij integreert de economische en de sociaal-culturele benadering tot één samenhangend geheel. Bovendien wenst hij de door hem beschreven processen te begrijpen vanuit de kleinste besluitvormende eenheid, het huishouden. De prijs voor deze benadering is dat er een duidelijk geografische inperking van het onderzoek nodig is. Vanhaute bestudeert de Kempen en daarbinnen drie onderzoeksregio's (Arendonk, Hoogstraten en Duffel) met daarbinnen weereen drietal modelgemeenten (respectievelijk Dessel, Rijkervorsel en Walem).

Tegen dit decor worden de veranderende overlevingsstructuren van de plattelandsbevolking onderzocht tijdens de overgang van een economie gericht op zelfvoorziening naar marktgerichte productie. Bij de beschrijving ligt steeds grote nadruk op de dialektische verhouding tussen behoudende en vernieuwende krachten. Meer praktisch baseert de auteur zich bij het merendeel van zijn analyses op een viertal basisdoorsneden in 1755, 1796, 1846 en 1910. Voor die jaren heeft hij huishoudfiches samengesteld waarin informatie uit velerlei bronnen wordt samengebracht. Na een inleidende beschouwing en een kennismakingshoofdstuk over de Kempen volgen de kernhoofdstukken over de volking, arbeid en inkomen. In het laatste hoofdstuk komen de zo uitgezette lijnen samen in een verhandeling over 'Sociale structuur en overlevingsstructuur'.

Het demografisch patroon van de Kempen blijkt stabiel, maar zeker niet immobiel. Huwelijksgedrag en mobiliteit spelen zowel in het 'oude' als het 'overgangspatroon' een sleutelrol. De huwelijksrestrictie bijvoorbeeld bleef tot eind negentiende eeuw van kracht, ook in het proto-industriële Arendonk. De groei van de bevolking (tussen 1755 en 1910 nam de gemiddelde grootte van de huishoudens toe met 1) komt dan ook in eerste instantie voort uit de daling van de sterfte. Pas rond de eeuwwisseling wordt er meer en jonger getrouwd.

De migratie verandert in de loop van de negentiende eeuw van karakter. In eerste instantie overheerst de tijdelijke migratie over korte afstand. Meer permanente en geografisch verder verwijderde mobiliteit wijst erop dat later in de periode de migratie niet meer bestond 'uit corrigerende arbeidsstromen binnen de plattelandssamenleving (intern)', maar 'in toenemende mate een (eenzijdige) verbindingsfunctie krijgt tussen de zich ontmantelende rurale organisatie en de nieuwe economische sectoren (extern)'.

Na een knappe reconstructie van de vraag naar en het aanbod van arbeid trekt Vanhaute de niet verrassende, maar wel sterk empirisch onderbouwde conclusie dat de ongelijke groei van bevolking en werkgelegenheid volledige arbeidsparticipatie onmogelijk maakte. Ook de structuur van de arbeid veranderde. Een steeds groter deel van de bevolking kon de status van zelfstandig landbouwer niet handhaven en moest zich voor een deel of geheel overleveren aan de grillen van de (loon)arbeidsmarkt. Dat de landbouw desondanks een stabiliserende rol bleef spelen als vangnet voor overtollige arbeid lazten we ook reeds in P. M. M. Kleps studie over Brabant.

In het hoofdstuk over inkomens is er ruim aandacht voor bezit, gebruik en verhandeling van onroerend goed en vee, maar ook voor de landbouwmarkt en de stromen van lonen, pachten en belastingen. Weliswaar blijken tot in de twintigste eeuw negen op de tien huishoudens een eigen stukje grond te blijven bewerken, toch maakt het zelfstandige familiebedrijf steeds meer plaats voor een inkomen uit loonarbeid of een combinatie van beide. Het wegtrekken uit de plattelandshuishouding wordt vooreen deel tegengegaan door de zogenaamde *income-pooling* van de diverse leden van die huishoudens.

De ontwikkeling van bevolking, arbeid en inkomen leidden tussen 1750 en 1910 tot een aanzienlijke verarming van de bevolking. De sociale benedenlaag verdubbelt in deze periode in alle onderzochte dorpen. Gezien het voorgaande is dat niet verwonderlijk: steeds minder ondernemingen in de landbouw kunnen een huishouden voeden en een groeiend overschot op de arbeidsmarkt leidt tot verborgen werkloosheid in die landbouw. Bovendien treedt er een polarisering op in het bezit van onroerend goed. Particuliere beleggers buiten het eigen dorp of streek drijven de pachtprizen fors op. De beschermende functie van zelfbeheerd eigendom, arbeid en inkomen valt weg en dit leidt tot een proces van ontworteling, eerst sociaal, vervolgens ook geografisch.

Vanhaute toont op overtuigende wijze aan dat de plattelandssamenleving een grote flexibiliteit ten toon spreidt bij de veranderingen in inkomensvorming en overlevingsstrategieën. Hij wijst daarbij op de centrale rol van de landbouw en op het geheel van niet-monetaire uitwisseling van goederen, arbeid en diensten in het informele circuit. Tesaamen vormen die een sociaal netwerk dat tot 1850 de oude overlevingsstructuren in stand kunnen houden, mede met behulp van de proto-industrie.

Eind negentiende eeuw is de rek uit het oude systeem. De modernisering van de landbouw heeft weliswaar gezorgd voor een verdubbeling van de arbeidsinzet (en voor het veilig stellen van de voedselbehoefte!), toch is de groei van de bevolking groter. De mogelijkheden van huishoudens om zich met behulp van *income-pooling* vast te klampen aan de afbrokkelende overlevingsmechanismen raken uitgeput. Tezelfdertijd worden na 1900 de lonen aangepast aan het wegvallen van zelfstandige componenten in het inkomen. Tot die tijd had die compensatie niet plaatsgevonden, hetgeen geleid had tot een aanzienlijke daling van het reële loon.

Daarmee is een boek beschreven dat verplichte kost zou moeten zijn voor iedereen die zich bezig houdt met transformatieprocessen op het negentiende-eeuwse platteland. *Heiboeren* heeft veel te bieden: originele en goed beredeneerde uitgangsstellingen, een uitgekiend systeem om aan velerlei bronnen zoveel mogelijk informatie te ontleen, een heldere conceptualisering van begrippen en een strak analyseschema. Dat een aantal constateringën lopende het boek meerdere malen terugkeren, is een minpunt dat wellicht onvermijdelijk is binnen de gekozen compositie en zeker geen afbreuk doet aan de grote waarde van deze studie.

Th. L. M. Engelen

J. C. M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Dissertatie Maastricht 1992; Hilversum: Verloren, 1992, 312 blz., f56,-, ISBN 90 6550 352 8).

In deze Maastrichtse dissertatie betoogt de auteur dat in de periode die ligt tussen de eerste nationale wet op het hoger onderwijs, het Organiek Besluit van 1815, en de herziening daarvan in de Hoger Onderwijswet uit 1876, de fundamenten zijn gelegd voor de moderne universiteit. Was aan het begin van de negentiende eeuw sprake van een standsgewijze organisatie van het universitair onderwijs, in de loop van de eeuw zou het individuele leerproces als uitgangspunt